

KÜL TEGIN VE BİLGE KAĞAN YAZITLARI'NDA GEÇEN *otča bwrča* İFADESİ ÜZERİNE

On the Expression otča bwrča Occurring in the Kül Tegin and Bilgä Qagan Inscriptions

Orçun ÜNAL*

Gazi Türkiyat, Bahar 2020/26: 127-143, DOI: 10.34189/gtd.26.008

Öz: Bu çalışmanın konusu, Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda geçen ve Türgeş kağanının ordusu için kullanılan *otča bwrča* ifadesidir. Bu benzetme, Wilhelm Radloff'un çalışmasından başlayarak günümüze kadar yalnızca yazıtlarla ilgili yayımların değil, müstakil çalışmaların da konusu olmuş, defalarca irdelenmiş ve farklı açıklamalarda bulunulmuştur. Bu makalenin amacı, önceki okuma, etimoloji ve açıklamaları bir araya getirerek bunlar içinde hangisinin en ikna edici olduğunu belirlemektir. Sonuç olarak, *otča borča* okuması ile "ateş ve toz bulutu gibi" anlamlandırmasının en muhtemel yorum olduğuna karar verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kül Tegin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, *otča borča*, etimoloji.

Abstract: The subject of this study is the phrase *otča bwrča* used to describe the army of Türgäş Qagan in the Kül Tegin and Bilgä Qagan inscriptions. From Wilhem Radloff's study to the present day, this simile has been the subject not only of publications on the inscriptions but also of independent studies. It has been scrutinized several times, and different explanations have been put forward. The purpose of this article is to bring together the previous readings, etymologies, and explanations, and to determine which of them is the most convincing. In conclusion, it is found that the most likely interpretation of the phrase is to read it as *otča borča*, meaning 'like fire and a cloud of dust'.

Keywords: Kül Tegin inscription, Bilgä Qagan inscription, *otča borča*, etymology.

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, Kül Tegin (D 37) ve Bilge Kağan (D 27) Yazıtları'nda geçen *t2w̄r2g2s2 : k1ıg1n1 : s2w̄s2l : b1wl1čwd1A : wt1čA : b1wr1čA : k2ltI* cümlesindeki tartışmalı *wt1čA b1wr1čA* ifadesini tekrar ele alarak nihai olarak anlamlandırmaktır. Söz konusu ifade yüzyıldan uzun bir süredir araştırmacılar tarafından defalarca irdelenmiş ancak bir fikir varlığına varılamamıştır. Buradaki temel sorun, *b1wr1* kelimesinin okuma ve anlamlandırılmasında karşılaşılan güçluktur. Ancak çalışmada *wt1* sözcüğünün de *ot* "ateş, yangın" dışındaki mümkün yorumlarına değinilmiştir. Çalışmada ilk olarak önceki açıklama, çeviri ve etimoloji önerileri özetlenmiş, ardından bunlardan hangisinin daha muhtemel olduğu tartışılarak sonuca varılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Göttingen Bilimler Akademisi, Göttingen/ALMANYA. orcununal@live.com, 0000-0002-2591-9035, Gönderim tarihi: 16.03.2020 / Kabul tarihi: 31.03.2020.

2. ÖNCEKİ OKUMA VE ANLAMLANDIRMALAR

Orhon Yazıtları'nın ilk okunduğu günden beri, *wıčA bıwrıčA* sözcükleri üzerine farklı okuma ve anlamlandırma önerileri sunulmuştur. Bu öneriler aşağıda kronolojik sırayla verilmiş, araştırmacının özel bir yorumu varsa ayrıca belirtilmiştir.

- Radloff (1895: 21, 23): *otača burača* “von allen Seiten” [“her yönden, dört yandan”]. Radloff (1894: 97-98), *otača* sözcüğünün *orača* olarak da okunabileceğini belirtmiştir.
- Thomsen (1896: 110): *otča bur^ača* “comme le feu et la tempête” [“ateş ve fırtına gibi”]. Thomsen (1896: 34) *bur^ača* sözcüğünü Çağ. *buran* ile karşılaştırmıştır.
- Radloff (1897: 139, 141): *otača burača* “von allen Seiten” [“her yönden, dört yandan”]. Radloff (1897: 165, 180-181) *otača* sözcüğüne “von dort (?)” [“oradan (?)”] anlamını vermiş ve *burača* sözcüğünü *bu+ara+ča* olarak açıklamıştır.
- Thomsen (1916: 94n.): *bor* (ou *bur?*) “orage, tempête de neige et de vent” [“fırtına, kar ve rüzgâr fırtınası”]. Thomsen bu sözcüğü Kzk. *bora-* “stürmen; stühmen” [“fırtına çıkmak; rüzgâr esmek”] (R IV 1662) fiilinin kökü olarak görmektedir.
- Orkun (1936: 46, 62): KT *otča borča* “ateş ve su gibi”, BK *otča borča* “ateş ve kasırga gibi”.
- Ramstedt (1949: 151): *otča borča* “as prairie fire and sandstrom” [“bozkır yangını ve kum fırtınası gibi”]. Ramstedt, ET *bor* sözcüğünü Mo. *bor* “dust, sand” [“toz, kum”], Ma. *buraki* “ay.” ve Yak. *buor* “dust, sand, earth” [“toz, kum, toprak”] ile birleştirmiştir.
- Malov (1951: 32, 41, 373): *отча борча* “podobno ognju i vinu” [“ateş ve şarap gibi”].
- Doerfer (TMEN I 220): *otča burča* ifadesini “wie Feuer und Wirbelasche (aufgewirbelte Asche)” [“ateş ve döne döne yükselen kül gibi”] diye tercüme ederek Alt. Tel. *pur* ile Kırg. *bur* ile karşılaştırmıştır.
- Stebleva (1965: 81, 95, 119, 134): *otča borača* “kak ogon’ i liven’ (burya)” [“ateş ve yağmur (fırtına) gibi”].
- Dobrodomov (1976: 244): *otča burča* “kak ogon’ i tuçi dıma, pılı” [“ateş ve duman/toz bulutları gibi”]. Dobrodomov, 12-13. yüzyıllara ait Eski Rusça kroniklerde geçen *акѣ борове* ifadesindeki *борове* sözcüğünün arkasında **бъръ* isminin nominatif çokluk şekli **бърове*’nin olduğunu ve söz konusu **бъръ*’ın da Türkçe *bur*’dan alındığını iddia etmiştir.¹
- Tekin (1968: 236, 269): *otča borča* “like fire and storm” [“ateş ve fırtına gibi”].

¹ Nestor Kroniği’nin 1977 yılında yayımlanan dizininde **боръ* sözcüğü “Wald, Nadelwald” [“orman, iğne yapraklı orman”] anlamlarıyla verilmiştir (Gröber-Müller 1977-1986: I,1/42).

- DTS (372-373): *ot bor* “ogon’ i (?)” [“ateş ve (?)”].
- Aydarov (1971: 299): *otča borača* “kak ogon’ i liven’ [burya]” [“ateş ve yağmur (fırtına) gibi”].
- Clauson (EDPT 357a) *bıwrı* sözcüğünün *bör* “wine” [“şarap”] ile aynı olabileceğini belirtmektedir.
- Şçerbak (1975: 90): *otča borča* “podobno ognju i stepnoy purge” [“ateş ve bozkırdaki kar fırtınası gibi”]. Şçerbak, *bora-* fiilinin kökü saydığı *bor* (**bör*) isminin günümüzde yalnızca Yak. *buor* “(soğuk için) güçlü, şiddetli, sert” sözcüğünde yaşadığını düşünmektedir.
- Stebleva (1976: 29, 185): *otča borača* “kak ogon’ i liven’ (burya)” [“ateş ve yağmur (fırtına) gibi”].
- Sinor (1977: 223): *bor* “storm, (perhaps) snowstorm” [“fırtına, (belki) kar fırtınası”]. Sinor, sözcüğü geniş bir çerçevede ele almış ve Türk, Moğol, Tunguz ve Ural dillerinde izini sürmüştür. Yazar, Türkçedeki ilgili kelimeleri *bor(a)*, *borān*, *borağan* ve *burgā* olarak dört grupta incelemiştir. Sinor’a göre, bunların hepsi aynı kökten türemiş sözcüklerdir.
- Kononov (1980: 136): *otča borča* “podobno ogıyu, podobno bure” [“ateş gibi, fırtına gibi”].
- Recebov-Memedov (1993: 74, 81, 94, 105): *KT отча борча* “od kimi, şarap kimi” [“ateş ve şarap gibi”], *БК отча борча* “odja şarapja (od-alov kimi)” [“ateş gibi, şarap gibi (ateş-alev gibi)”]. Recebov-Memedov (1993: 352), dizin kısmında *бор* sözcüğünü “çahır, şarap” [“çakır, şarap”] olarak anlamlandırmıştır.
- Vászary (1993: 125n.): *otča borča* “like fire and storm” [“ateş ve fırtına gibi”]. Vászary, Orhon Yazıtları’nda tanıklanan **bor* “tempest, snowstorm” [“fırtına, kar fırtınası”] sözcüğünden türemiş *bora-* “to be stormy (of weather)” [“(hava) fırtınalı olmak”] fiilinin Kzk. *borasin* “ground wind” [“karasal rüzgâr”], Kazak Türkçesi ve diğer dillerdeki *boran* “storm, gale, whirlwind” [“fırtına, bora, kasırğa”] ile Çağatay Türkçesi ve diğer dillerdeki *borağan* “whirlwind, tempest” [“kasırğa, fırtına”] kelimelerinin kökü olduğunu iddia etmiştir. Vászary’e göre, Moğolca “*borağan*” da Türkçe kökenlidir.
- Choi (1993: 76): *bor* “snowstorm, rainstorm” [“kar fırtınası, yağmur fırtınası”]. Choi, Kor. *nunbora* “kar fırtınası” sözcüğünün Türkçe kökenine değinirken Orhon Yazıtları’nda *bor* “kar fırtınası, yağmur fırtınası” kelimesinin geçtiğini iddia etmiştir.
- Aydarov (1995: 179): *KT отча борча* “otša boranša” [“ateş ve fırtına gibi”].
- Adamović (1996: 171-172): *otča bōrča* “wie ein großes Feuer, wie ein großer Brand” [“büyük bir ateş gibi, büyük bir yangın gibi”]. Adamović, *bōr* “Feuer” [“ateş”] olarak yorumladığı sözcüğün Toh. A *por* ve Toh. B *puwar*, *pwār* “ateş” kelimelerinin kökeni

olan **pōr* biçiminden alıntı olduğunu ve alıntı sırasında **p*- sesinin Türkçe *b*- ile ikame edildiğini iddia etmiştir.²

- Zieme (1999): *otča borča*. Zieme, Türkçe ikilemelerde yabancı kökenli sözcüğün birinci sırada yer aldığını belirterek Adamović'in (1996) etimolojik açıklamasına karşı çıkmıştır. Yazar, *otča borča* okuduğu sözün *ot* kısmına değinmemiş, *bor* sözcüğünü ise "Erde, Staub" ["toprak, toz"] olarak yorumlamıştır. Zieme, Türkçe sözcüğü Hint-Avrupa **murr*- köküyle birleştirmeyi de önermiştir.
- Amanjolov (2003: 158, 167): *otča° burča* "podobno ogiyu i purge" ["büyü ve kar fırtınası gibi"]. Amanjolov (2003: 167-168) sözcüğün *bur* "snejnaya burya, purga" ["kar fırtınası"] veya *obur* "pojirayuşçiy, projorliviy, nenasitny; objora" ["her şeyi yiyip bitiren, obur, doyumsuz; obur kişi"] olarak yorumlanabileceğini düşünmektedir.
- Karjawbay (2003: 168, 176, 196, 204): KT *otča borča* "otşa, boranşa /qaharın tögip/" ["ateş ve fırtına gibi /çok sinirlenerek/"], BK *otča borča* "ottay /örttey/ qawlap, boranday /dawılday/ ekpindi" ["ateş gibi /yangın gibi/ alev alıp, fırtına gibi /tipi gibi/ şiddetle"].
- Tekin (2003: 116): *ot+ça bor+ça* "ateş gibi, fırtına gibi". Tekin (2003: 241) sözlük kısmında *bor* için "boran, kar fırtınası, kasırga" anlamlarını vermiştir.
- Berta (2004: 161, 198): *otča bor°ça* "mint a tüz és vihar" ["ateş ve fırtına gibi"].
- User (2010: 217): *bor* "kar fırtınası, boran".
- Róna-Tas-Berta (2011: 1233): *bor* "dust" ["toz"]. Róna-Tas ve Berta, ET *bor* "toz" sözcüğünün Maitrisimit'teki tanıklığından bahsettikten sonra muğlak bir ifadeyle "borča-otča"nın (sic) da aynı anlama geldiğini yazmışlardır. Bu ifadeden yazıtlarda geçen *bor* sözcüğünü "toz" anlamında yorumladıkları anlaşılmaktadır.
- Aydın (2012: 58, 90): *otča borča* "ateş gibi kor gibi".³
- Ölmez (2013: 87, 100, 346, 356): *otča borča* "ateş gibi, şimşek gibi".⁴
- Şirin (2016: 308): *bor* "kar fırtınası, boran".
- Pekacar (2017: 882): *otča borča* "ateş gibi, toz bulutu gibi, kum gibi". Pekacar, *bora* kelimesinin kökenini incelediği çalışmasında Sinor (1977), Sevortyan (1978) ve Adamović (1996) başta olmak üzere birçok araştırmacının konuyla ilgili görüşlerini özetledikten sonra şu sonuca varmıştır: Türkçedeki esas biçim *bōr* "toz, kuru sert toprak" olup *bora*- fiili bu kökten +A- ekiyle türemiştir. Bu fiilin ilk anlamı "kuru toprağı, tozu kaldırıp süpürmek, savurmak" olup sonradan anlam genişlemesiyle

² Adams (2013: 421-422), Toh. A *por* ve Toh. B *puwar* sözcüklerinin Proto-Toharca **pūwar* şeklinden geliyor olabileceğini yazmış ancak A dilindeki **puwā*-> *po*- değişiminin emsalsiz olduğunu belirterek iki sözcüğü farklı biçimlere götürmenin mümkün olduğunu eklemiştir. Bu bilgiye göre, Türkçe sözcük Tohar dilinden bir alıntıysa ancak Toh. A *por* biçiminden kopyalanmış olabilir.

³ Yazar, *bor* sözcüğünü "kor" olarak anlamlandırması için bir açıklama getirmemiştir.

⁴ Yazar, *bor* sözcüğünü "şimşek" olarak anlamlandırması için bir açıklama getirmemiştir.

“karı savurmak” anlamını kazanmıştır. Pekacar’a göre, *bora-* fiilinin Türkmen Türkçesinde uzun ünlülü olması (*bōramak*) *bōr* ismiyle ilişkisini de teyit etmektedir. Ne var ki aşağıda da gösterdiğimiz gibi Tkm. *bora-* [boro-] fiili kısa ünlülüdür. Atanyázow (2004: 65) hariç Türkmen dilinin başvurduğumuz hiçbir sözlüğü bu kelimeyi uzun ünlülü göstermemektedir. Pekacar’ı yanıltan bu bilgi olmuştur. Tkm. *bōr* “tebeşir”, *bora-* “kar savrularak yağmak” ve *bōrān* “kar fırtınası” kelimelerinin ünlü uzunlukları açısından uyumlu olmadığı açıktır. Bu da Pekacar’ın etimolojisini ses özellikleri açısından zayıflatmaktadır.

Yukarıda verilen bilgilerden *wtı* sözcüğünün bütün araştırmacılar tarafından *ot* okunarak “ateş, yangın” olarak anlamlandırıldığı görülmektedir. *Bıwrı* şeklinde yazılan sözcükle ilgili olarak da W. Radloff, M. Adamović, A. S. Amanjolov, E. Aydın ve M. Ölmez’in diğerlerinden ayrılan anlamlandırmaları sayılmazsa bütün yorumlar üç grupta toplanabilir.

- *bor / bur / bura* “fırtına, tipi” (ilk olarak Thomsen 1896 tarafından önerilmiştir).
- *bor* “toz, kum, kül” (ilk olarak Ramstedt 1949 tarafından önerilmiştir).
- *bor* “şarap” (ilk olarak Malov 1951 tarafından önerilmiştir).

Bunlar içinde Türk dilinde en güçlü ve yaygın şekilde temsil edilen sözcük kuşkusuz *bor* “toz, kum, kül” sözcüğüdür. Bu kelime aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

3. TÜRKÇE *Bōr* SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

GT *bōr* “toz, kum, toprak, tebeşir, kireç” sözcüğünün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki tanıkları aşağıdaki gibidir:

- EUyg. (Mait.) *bor* (*yerkä borka kirürlär*) “yer, toprak” (Geng-Klimkeit-Laut 1993: 196).⁵
- EUyg. (Ch/U 7052) *bor* “Erdkrume” [“toprak kıvrıntısı”] (Tezcan-Zieme 1994: 262, 265).
- Kİ *bor* “kireç; beyaza mail yumuşak taş” (Caferoğlu 1931: 21).
- TA *bor* “weisser Lehm womit man auf dem Lande die Kleider walkt” [“köylerde giysilerin ovulduğu beyaz kil”] (Houtsma 1894: 61).⁶

⁵ Geng-Klimkeit-Laut (1993: 196) bu cümleyi “treten in den Boden und in den Wein (?) ein” [“yere ve şaraba (?) girerler”] diye tercüme ederek *bor* ismini “şarap” olarak anlamlandırmışlardır.

⁶ Bu sözcük, Toparlı-Çögenli-Yanık’ta (2000) bulunmamaktadır.

- BM *bor* “wapna; biala glinka, gips | chaux; plâtre” [“kireç; beyaz kil, alçı | kireç, alçı”] (Zajączkowski 1958: 13).
- Osm. (18-19. yy.) *bor* ~ *por* “sürülmemiş, otsuz, pek toprak” (TS 638).
- Osm. (16-19. yy.) *bora* (?) “maden eğintisi, maden cürufu” (TS 638).
- Trk. (ağ.) *bor* “ekilmemiş tarla, sökülmemiş toprak, ekine yaramayan yer” (AD 40), *por*, *bor* “tuzlu toprak” (AD 315), *bor* “1. Kireçli, killi arazi, kireç ve kil teressübatı 2. Pas 3. Toz toprak, yollarda tekerlek izinden hâsil olan tozuntu 4. Sığırlarda boz renk 5. Merhametli” (DD I 218), *bur* “yazın sıcak havalarda çöken duman” (DD I 232), *bor*, *borak*, *boraz*, *bur* “1. Yağmurdan sonra toprağın üstünde meydana gelen tuzlu beyaz tabaka 2. Taşlık, işlenmemiş, sert toprak, ekilmemiş tarla 3. (→ bar I, 2) Pas, oksitlenme, sürahi, çaydanlık ve bardakta meydana gelen tortu, kireç 4. Yollarda havaya kalkan toz 5. Kireç, tebeşir, beyaz toprak 6. Taşların güneye bakan yüzünde oluşan yosun” (DS 523, 737), *bora* “‘şorak’ arazide bulunan mantar gibi beyaz bir madde; çamaşır yıkamada ve iç yağından sabun yapmakta kullanılırdı” (Gemalmaz 1978/III: 48).⁷
- Urm. *bor* “kreyda” [“tebeşir”] (Garkavets’ 2000: 111).
- Kırım Tat. *bor* “mel; meloviy” [“tebeşir”] (Useinov 2007: 354).
- Tkm. (ağ.) *bōr* ~ *mōr* “mel” [“tebeşir”] (TDGDS 40).
- Tat. *bur* “tebeşir” (TatTS 58), *ak bur* “kreide” [“tebeşir”] (Bálint 1876: 166), *bor* ~ *bur* “Kreide” [“tebeşir”] (Kecskeméti 1965: 11)
- Bşk. *bur* “mel” [“tebeşir”] (BRS 110).
- Kzk. *bor* “chalk” [“tebeşir”] (Shnitnikov 1966: 56).
- Kırg. *bor* “mel” [“tebeşir”] (Yudahin 1985/I: 146).
- Özb. *būr* “mel” [“tebeşir”] (URS 89).
- YUyg. *bor* “plaster” [“alçı”] (Shaw 1880: 47), *bor* ~ *ak bor* “mel” [“tebeşir”] (Nadjip 1968: 207), *bor* “chalk” [“tebeşir”] (Schwarz 1992: 76).

⁷ Dankoff (1995: 31-32) Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *bur* ~ *pur* ~ *pür* “taş, alçı taşı, kireçli, taşlı toprak, kil” sözcüğünü Erm. *buṛ* “kireç, alçı” kökenli olarak görmektedir. Tietze (1955: 237-238) ise *pur* ~ *por* ~ *bor* ~ *purlak* ~ *purluk* “mürber, poröser, kalk-, gips-, oder tonhältiger Stein, kalkhältiger, steiniger, unfruchtbarer Boden” [“ufalanan, gözenekli, kireç, alçı veya kil içeren taş, kireçli, taşlı, verimsiz toprak”] olarak verdiği sözcüğü Yun. ποῦρι, ποῦρι “weisser Sandstein; Tuff” [“beyaz kum taşı; tüf”] kelimesinden getirmektedir. Ne var ki ağızlardaki bu biçimlerin yalnızca Ermenice veya Yunanca kökenli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bir bulaşma mümkün olsa da “kireç” ve “kil” anlamlarının Türkçe kökenli olduğu çağdaş lehçelerdeki verilerde açıkça görülebilmektedir. Schönig (2000: 72-74) de “ekilmemiş tarla, sökülmemiş toprak, ekine yaramayan yer” anlamındaki *bor* sözcüğünü Far. *baur* ~ *būr* üzerinden Ar. *būr* “unbebaut, brachliegend” [“ekilmemiş, nadasa bırakılmış”] kelimesine bağlamaktadır. Schönig, “yağmurdan sonra toprağın üstünde meydana gelen tuzlu beyaz tabaka” ve “yollarda havaya kalkan toz” anlamlarının bile Erm. *pur* ve Far. *būr* kelimeleriyle ilişkilendirilebileceğini belirtse de bunlar bizce Türkçedir.

- Alt. *pur* “Asche, die vom Feuer aufgewirbelt wird und wie Spinnewebe am Dache hängen bleibt” [“ateşin etkisiyle yükselip örümcek ağı gibi damda asılı kalan kül”] (R IV 1364).
 - Hak. *por* (I) “yağ erirken oluşan tortu” (HTS 386), *por* (II) “(ev sıvamak için kullanılan) kil” (HTS 386).
 - Tel. *pur* “Asche, die vom Feuer aufgewirbelt wird und wie Spinnewebe am Dache hängen bleibt” [“ateşin etkisiyle yükselip örümcek ağı gibi damda asılı kalan kül”] (R IV 1364).
 - Tuv. *por* “kil, balçık, çömlükçi hamuru / kili” (Ölmez 2007: 239b).
 - Tof. *ḥor* “estestvenniye solonts” [“doğal yalama tuzu”] (Rassadin 1971: 164), *bor* “solontsı, glina” [“yalama tuzu, kil”] (Rassadin 2010: 89).
 - Yak. *buor* “1. Erde (Boden) 2. Ton, Lehm 3. Staub 4. (umg.) Heimatland 5. (umg.) Grab” [“1. toprak 2. balçık, kil 3. toz 4. memleket 5. mezar”] (Monastyrjew 2006: 37).
 - Yak. (ağ.) *buora* “tuustaah buor, turan, kudu (solonets, solonçak)” [“tuzlu toprak, tuzlu bataklık”] (DSYaS 54).
 - Dolg. *buor* “Boden, Ton, Lehm, Sand” [“toprak, balçık, kil, kum”] (Stachowski 1993: 66-67), *buor* “Leiche, Gebeine, Asche, die sterbliche Überreste” [“ceset, bir ölünün kemikleri, kül, ceset kalıntısı”] (Stachowski 1998: 62).⁸
- GT **bōr* “toz, kum, kül, toprak, tebeşir, kireç” sözcüğünün Bulgar Türkçesindeki karşılığı **bor(V)* şeklindedir ve Çuvaş Türkçesinde *purā* ~ *pur* ~ *por* “mel” [“tebeşir”] (Yegorov 1964: 165; ÇRS 314; Fedotov 1996/II: 444) olarak tanımlanmıştır.
- Türkçe sözcük, muhtemelen Eski Uygur Türkçesinden Moğolcaya ve Moğolca üzerinden de Mançucaya alıntılanmıştır:
- KM *bur* “muddy; obscure, dark, shady” [“bulanık; karanlık”] (Lessing 1995: 137), Bur. *ōyp bur* “1. il 2. glina” [“1. balçık 2. kil”] (Çeremisov 1951: 124b).
 - Ma. *buraki* “dust” [“toz”] (Norman 2013: 47).
- Macarcada da benzer bir sözcük bulunmaktadır. Söz başı *p-* ünsüzü dolayısıyla bu sözcüğün Türkçeden alıntı olduğu şüpheli olsa da aradaki biçimsel ve anlamsal benzerlik açıktır:
- Mac. *por* “dust” [“toz”] (?← Osm.) (Róna-Tas-Berta 2011: 1233-1234).

⁸ Diğer tanıklar için Sevortyan'a (1978: 192-193) bakılabilir.

Proto-Samoyedce için de Türkçe **bör* “toz, kum, kül, toprak, tebeşir, kireç” sözcüğüne benzer bir biçim tasarlanmaktadır ancak anlamının uyuşmaması dolayısıyla bu biçimin de Türkçeden alıntı olarak değerlendirilmesi şüphelidir:

– PSam. **pur* “smoke; blizzard” [“duman; tipi”] > Nen. *пыр*, *pur*³ “Feuer gegen die Mücken” [“sivrisineklerle karşı yakılan ateş”], *pur*⁹ “smoke fire against mosquitos; haze” [sivrisineklerle karşı yakılan dumanlı ateş; pus], Selk. *purqi* “smoke” [“duman”], *purqāt* “blizzard” [“tipi”], Kam. *ber, bāf, bor* “Rauch, Staub” [“duman, toz”] (Janhunen 1977: 131; Aikio 2002: 25-27; Aikio 2006: 30).

Aikio (2002: 25) Janhunen’den (1977: 131) farklı olarak Kamasça *ber, bāf, bor* sözcüğünü Nenetsçe ve Selkupça sözcükten ayrı tutmuş ve PSam. **pur* şekline geri götürülemeyeceğini belirtmiştir. Joki (1952: 90) ise Kamasça *ber* “duman; toz” sözcüğünü Yak. *buruo* “dım; par; dım; çad; dım, jilaya yurta” [“duman, buhar; duman, pis kokulu duman; duman, yurt, ocak”] (Pekarskiy 1958-1959/I: 570), Tob. *bır* “der Russ” [“kurum”] (R IV 1728), Alt. Tel. *pur* “Asche, die vom Feuer aufgewirbelt wird und wie Spinnweben am Dache hängen bleibt” (R IV 1364), Kırg. *bur* “= pur” (R IV 1815) ve Sag. *pirin* “saja; der Russ” [“is, kurum”] (R IV 1310) ile karşılaştırmıştır. Joki, Yak. *buor* “Staub, Sand, Erde” [“toz, kum, toprak”], ET *bor* “Sand” [“kum”] ve Mo. *bor* “Staub, Sand” [“toz, kum”] sözcüklerine de değinerek bunların Kamasça kelimeye etkisi olabileceğini belirtse de bu grubu diğer Türkçe gruptan ayrı tutmayı yeğlemektedir. Sonuç olarak, Joki Kamasça sözcüğün Uralca kökenli olduğuna karar vermiştir. Kamasça sözcük bizce GT **bör* kelimesinin bir soydaşından alınmıştır. Nitekim Genel Türkçe sözcüğün “toz” ve “duman” anlamları Türkiye Türkçesi ağzlarında yan yana tanıklanmıştır.

Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda geçen *bıwrı* sözcüğünün GT *bör* “toz, kum, toprak, tebeşir, kireç” ile bir ve aynı olduğu kesin görünmektedir. Türkçede bu sözcük dışında bu kadar eski ve yaygın olan başka bir *bor* kelimesi yoktur.

3.1. *Bwr* ile İlgili Diğer Muhtemel Bağlantılar

Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda geçen *bıwrı* ile karşılaştırılabilecek diğer sözcükler, GT *buzkun* “fırtına”, ET *borgın* “yağmur”, Yak. *buor* “şiddetli (soğuk)”, GT *bora* “sert, şiddetli rüzgâr”, GT *bora-* “(hava) fırtınalı olmak” ve ET *bwrın* “bir tür doğal afet” sözcükleridir.

– GT *buzkun* “fırtına”: Ongi 9 <bıwz^wkwnıçA> *buzkunça* “fırtına gibi, kasırga gibi”⁹ (Tekin 1968: 256, 292, 322; Dobrovits 2001: 148; Tekin 2003: 116, 224, 242), Alt. *buskan* (<**buzkun*) “kar fırtınası” (ATS 46).

⁹ Berta (2004: 213, 219, 223) *buzwoqwnja* okuduğu kelimeyi tercümede soru işaretiyle bırakmıştır. Ōsawa (2011: 170) aynı kelimeyi <bıwz^wkwnıçA> *buzuk ança* olarak okumuştur. Erdal (2011: 365, 369) ise Kurt Wulff’un notlarına dayanarak 9. satırın sonunu [ol]yuz bunça (e)sig b(e)[r]m(ä)[d]k okumuş ve “Oğuz, bunca hizmeti

- ET *borgan* “yağmur”: EUyg. *borgan bulıt* “Regenwolken” [“yağmur bulutu”] (Zieme 2013: 676).
- Yak. *buor* “şiddetli (soğuk)”: Yak. *buor* “heftig, grimmig (von der Kälte)” [“(soğuk için) güçlü, şiddetli”] (Böhntlingk 1851: 141), *buor* “sil’nyy, jestokiy, surovyy, rëzkiy (o stujë)” [“(soğuk için) güçlü, şiddetli, keskin”] (Pekarskiy 1958-1959/I: 561) *buor tımnı* (Sakk.) “ulaxan tımnı (bol’şıye morozı)” [“şiddetli soğuk”] (DSYaYa 72).
- GT *bora* “sert, şiddetli rüzgâr”: Trk. *bora* “genellikle arkasından yağmur getiren sert ve geçici yel” (TrkS 327), Gag. *bóra* (= *boran*) “1. sil’ny veter | vınt puternik; 2. burya, uragan; v’yuga, metel’ | furtune, uragan; viskol, vitor” [“1. şiddetli rüzgâr 2. fırtına, kasırga; kar fırtınası”] (GRMS 90), Kırım Tat. *bora* “bora – predgrozovoy şkval’ny veter” [“fırtına öncesindeki şiddetli rüzgâr”] (Useinov 2007: 354).
- GT *bora* “(hava) fırtınalı olmak”: TZ *bura-* (oku: *bora-?*) “gürültü yapmak, kulduramak” (Atalay 1945: 158; Al-Turk 2006: 139), Kırım Tat. *bora-, borat-* “mesti, dut’, buşevat’ (o vetre)” [“yoğun şekilde yağmak, esmek, (rüzgâr) şiddetli esmek”] (Useinov 2007: 354), Krç.-Blk. *bora-* “fırtına yapmak” (Tavkul 2000: 125), Tkm. *bora-* [boro-] “sowuk semally howada gar syrap ýagmak” [“soğuk ve rüzgârlı havalarda kar savrulularak yağmak”] (TDDS I 164), Kar. *bora-* “buşevat’ (o bure) | szaleć, srozyć się” [“(fırtına) güçlenmek, şiddetli esmek”] (KRPS 130), Kırg. *boro-* “v’yujit’” [“(kar) tipi şeklinde yağmak”] (Yudahin 1985/I: 147), Kzk. *bora-* “buranit’ – stühmen” [“rüzgâr esmek”] (R IV 1662), *bora-* “to be stormy (of weather)” [“(hava) fırtınalı olmak”] (Shnitnikov 1966: 56), KKlp. *bora-* “mesti (o snege, o meteli)” [“(kar ve kar fırtınası için) yoğun şekilde yağmak”] (KRS 114), Nog. *bora-* “mesti” [“yoğun şekilde yağmak”] (NogRS 84), Kmk. *bora-* “mesti, vzdımat’” [“yoğun şekilde yağmak, kaldırmak”] (KumRS 81), Özb. *būra-* (= *bürala-*) “mesti (o snegopade ili snejnom vihre)” [“(kar yağışı veya kar fırtınası hakkında) yoğun şekilde yağmak”] (URS 90), YUyg. *bora-* “sil’no dut’ (o burë) – stürmen” [“(fırtına) sertçe esmek, fırtına çıkmak”] (R IV 1662).
- ET *bwrän* “bir tür doğal afet”: EUyg. *bwrän* “Schneesturm oder eine ähnliche Naturkalamität” [“kar fırtınası veya benzer bir doğal afet”] (Tezcan-Zieme 1994: 262, 264-265).

Bora- fiili hariç yukarıda verilen sözcüklerin tanıkları az ve sınırlı olduğu gibi ses ve yapı açısından birbiriyle birleştirilmeleri de güçtür. GT *buzkun* kelimesinin Bulgar Türkçesi **bur(a)gun* biçimi üzerinden Moğolcaya *borayan* “yağmur, kar, kar fırtınası, kasırga” (Nugteren 2011: 285; Ünal 2019: 543) olarak girmiş olması mümkündür.¹⁰ Moğolca sözcük anlamca da uygun olması bakımından Türkçe kelimenin eskiliğini teyit eder niteliktedir. Ne var ki *bıwrı* ile *buzkun* kelimelerini yapısal olarak

vermemiş” diye çevirmiştir. Aydın (2012: 131) *buzkunça* okuduğu sözcüğü “dağıttığımda?” olarak anlamlandırmıştır.

¹⁰ Rus. *burän* “sil’ny porivisty veter” [“güçlü, sert rüzgâr”] ise Tat. Bşk. *burän* üzerinden Mo. *borayan* sözcüğünden alıntıdır (Anikin 2000: 143).

birleştirmek güçtür. *-r* ve *-z* sesleri ilk bakışta rotasizm / zetasizm çerçevesinde kolaylıkla açıklanabilir gibi görünse bile öncelikle *buzkun* üzerindeki *-kun* hecesini açıklamak gerekir. Böyle bir ek Eski Türkçede yalnızca EUyg. *kırkın* “kız, bakire; kadın hizmetçi, cariyeye” (krş. VB *hırhüm*, Çuv. *hërhäm*, Yak. *kirgıttar*) isminde bulunabilir: **kız+kXn* > *kırkın* (Erdal 2004: 84). VB *hırhüm* “kadın (?)” (Róna-Tas-Fodor 1973: 152; Erdal 1993: 49-50) biçiminin ikinci hecesinin yuvarlak ünlülü olması *kırkın* sözcüğündeki ekin +*kXn* olduğunu, yani dörtlü ünlü uyumuna girdiğini açıkça göstermektedir. Buna göre GT *buzkun* da **buz* (=? GT *büz* “buz”) kökünden türemiş olabilir. Ancak rotasizm / zetasizm ilişkisi içinde beklenen, *kız* : *kırkın* çiftinde olduğu gibi **buz* : ***burkun* çiftidir. Ayrıca **buz* kökünü çalışmamızın konusu olan *bıwrı* ile birleştirmek tekrar bir açıklama gerektirir. Eski Türkçe söz konusu olduğunda böyle bir rotasizm / zetasizm örneği bulmak imkânsızdır.

EUyg. *borgan* “yağmur” sözcüğü Türk dilindeki Moğolca alıntılardan biridir. Aynı kelime, Ming dönemine ait Uygur Türkçesi-Çince sözlükte de *böryan* “fırtına” olarak geçer (Yunusoğlu 2012: 63, 156).

Yakut Türkçesinin tarihi ses bilgisi dolayısıyla farklı şekillere geri götürülebilecek Yak. *buor* sözcüğü, GT **bör* biçiminden geliyorsa bile uzun ünlüsü dolayısıyla kısa ünlülü *bora-* fiiliyle birleştirilemez. Bu sözcük muhtemelen EUyg. *bogur* “viel” [“çok”] (Zieme 1985: 207) kelimesinin özel bir kullanımından gelişmiştir ve *bıwrı* ile bağlantılı değildir.

Nispeten yeni bir sözcük olan ve Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ile Kırım Tatar Türkçesinde görülen *bora* ise İtalyancanın Venedik ağzındaki *bora* (← Yun. βορέας) kelimesinden alıntıdır (Tietze 2002: 370-371).¹¹ Tuğuşeva’nın (1991: 135, 323) Xuanzang Biyografisi’nde (VI 46, 9) *bora* okuyarak “burya, purga” [“fırtına, kar fırtınası”] olarak anlamlandırdığı sözcük *bura* okunarak *bur-* “güzel kokular yaymak” fiilinin ünlü zarf-fiil çekimi olarak tercüme edilmelidir.

Yukarıda gösterildiği gibi bu sözcükler arasında en yaygın şekilde tanıklanmış olan *bora-* fiilidir. Thomsen’in (1916) varsaydığı gibi bu fiilin **bor* “fırtına” isminden +*A-* ekiyle türemiş olduğu ve **bor* kökünün de yazıtlarda görülen *bıwrı* ile bir ve aynı olduğu öne sürülebilir. Mo. *borayan* kelimesinin de ET *buzkun* sözcüğünden değil, **bora-* fiilinden *-yan* ekiyle türemiş olduğu kabul edilirse bu fiilin eskiliği de ihtimal kazanır. Yine de Göktürkçe ile çağdaş lehçeler arasında **bor* ve *bora-* sözcüklerinin hiç tanıklanmamış olması dikkat çekicidir. Eğer Ch/U 7052 (T II 3007) numaralı Eski Uygur Türkçesi yazmada geçen ve kar fırtınası ya da benzeri bir doğal afete işaret eden *bıwrın* sözcüğü *boran* okunarak *bor+an* şeklinde tahlil edilir ve bu kelime ailesine dâhil edilirse bu açık kısmen kapatılabilir. EUyg. *tor* “ağ” : *toran* “ağ”, *öz* “iç, öz” : *özän* “iç,

¹¹ Sinor (1977: 222-223) ise Türkçe *bora* sözcüğünü Yun. βορέας’tan getiren görüşleri reddetmiş ve sözcüğün kabul edilen bir etimolojisinin olmadığını söyleyerek kelimeyi Yunancada Avrasya kökenli bir alıntı olarak değerlendirmiştir. Yunanca kelimenin Hint-Avrupa kökenine şüpheyle bakıldığı doğrudur (Beekes 2010/I: 227).

öz" ve belki ört "ateş" : örtän "ateş"¹² sözcükleri de benzer türetmelerdir (OTWF 92). Yine de ortaya çıkan tablo bütünlükten uzaktır. Bu, Thomsen'in ve onun görüşünü takip edenlerin iddiasını zayıflatmaktadır.

4. Ot SÖZCÜĞÜ NASIL ANLAMLANDIRILMALI?

Yukarıda verilen önceki görüşlerden de anlaşıldığı üzere, otča borča ifadesindeki ot sözcüğünün sorgusuz sualsiz "ateş" anlamında olduğu kabul edilmiştir. Ancak bilindiği gibi, Türkçede bir de "ot, bitki, ilaç" anlamlarını taşıyan ot sözcüğü vardır. Burada bor "toz" sözcüğüyle beraber kullanılan ot sözcüğünün "ateş" anlamında değil de "ot, kuru ot parçası" anlamında olduğu düşünülebilir. Bu durumda, otča borča ifadesi "(rüzgârla birlikte uçarak gelen) ot ve toz" olarak anlamlandırılarak Türgeş kağanının ordusunun kalabalık ancak etkisiz oluşuna vurgu yapılmak istendiği varsayılabilir. Nitekim Türgeş ordusu Tunyukuk Yazıtı'na (satır 36) göre "on tümen" yani yüz bin kişiden oluşmaktadır. Otča borča ifadesinde muzaffer tarafın düşman ordusuna karşı bir aşağılaması gizli olabilir çünkü "ot" ve "toz" rahatsız edici olabildiği hâlde zararlı değildir. Çokluğa ve bolluğa vurgu yapan benzer bir ifade, EUyg. č(a)rlayu kumlayu "saman çöpü ve kum gibi" (Molnár-Zieme 1989: 143) ikilemesinde de bulunur. Burada ot bor "ot (ve) toz" yerine čar kum "saman çöpü (ve) kum" metaforu kullanılmıştır.

Ne var ki bu anlamlandırma uyuşmayan iki husus vardır. Birincisi, ot "ot, bitki" sözcüğü İrk Bitig haricinde runik yazılı metinlerde geçmez. İkincisi, Tunyukuk Yazıtı'nın 40. satırında Türgeş ordusu için örtčä kızıp kälđi "ateş gibi kızıp geldi" ifadesi bulunur. Bu iki husus, otča borča ikilemesindeki ot sözcüğünün "ateş" anlamında olma ihtimalini güçlendirmektedir.

SONUÇ

Yukarıdaki tartışmalardan sonra, Kül Tegin (D 37) ve Bilge Kağan (D 27) Yazıtları'nda geçen ve Türgeş ordusu için kullanılan wtıčA bıwričA ifadesinin en muhtemel okuma ve anlamlandırmasının otča borča "ateş ve toz bulutu gibi" olduğu ortaya çıkmaktadır. Ot sözcüğünün "kuru ot parçası" değil de "ateş" olarak anlamlandırılmasının temel sebebi, Tunyukuk Yazıtı'nda yine Türgeş ordusu için kullanılan örtčä "ateş gibi" ifadesidir. Bor kelimesinin "tozuntu, toz bulutu" olarak yorumlanmasının temel gerekçesi ise GT *bōr "toz, kum, toprak, tebeşir, kireç" kadar yaygın ve erken tanıklanmış başka bir ismin bulunmayışıdır. Diğer yandan GT *bōr sözcüğünden yola çıkarak yazıtlardaki bor kelimesine "kum fırtınası" gibi hiçbir dilde tanıklanmamış bir anlam yüklenemez. Burada kabul edilebilecek en muhtemel anlam,

¹² Özertural (2008: 83, 162) bu sözcüğü bir <k> ile tamir ederek örtän olarak okumuş ve ört+än olarak tahlil etmiştir.

Türkiye Türkçesi ağzlarında görülen “yollarda tekerlek izinden hâsil olan tozuntu” ve “yollarda havaya kalkan toz” anlamıdır. Bu yüzden *otča borça* okuduğumuz ifadenin “ateş ve toz bulutu gibi” olarak yorumlanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Bıwı sözcüğünün diğer muhtemel yorumu ise “fırtına”dır. Bu anlam, Eski Uygur Türkçesinde geçen *buran* “bir tür doğal afet”, çağdaş Türk lehçelerinde görülen *bora-*“(hava) fırtınalı olmak” ve Mo. *borayan* “yağmur, kar, kar fırtınası, kasırga” sözcüklerine dayanmaktadır. Tanıkları tarihsel açıdan sınırlı olduğu için bu yorumun mümkün ancak daha az olası olduğu açıktır. Ongi Yazıtı’nda geçen *buzkun* “(kar) fırtına(sı)” ve Altay Türkçesi *buskan* “kar fırtınası” kelimeleri ise ses ve biçim sorunları dolayısıyla *bıwı* ile birleştirilemez.

Kısaltmalar

ağ.	ağzlarda	Kzk.	Kazak Türkçesi
Alt.	Altay Türkçesi	Ma.	Mançuca
Ar.	Arapça	Mac.	Macarca
ay.	aynı	Mait.	Maitrisimit nom bitig
BK	Bilge Kağan Yazıtı	Mo.	Moğolca
BM	Bulgatü'l-Muştağ fî Luğatî't-Türk ve'l-Kıfçâk	Nen.	Nenetsçe
Bşk.	Başkurt Türkçesi	Nog.	Nogay Türkçesi
BT	Bulgar Türkçesi	Osm.	Osmanlı Türkçesi
Bur.	Buryat Moğolcası	Özb.	Özbek Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi	PSam.	Proto-Samoyedce
D	doğu yüzü	Sag.	Sagay Türkçesi
Dolg.	Dolgan Türkçesi	Selk.	Selkupça
Erm.	Ermenice	TA	Kitâb-ıMecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî
ET	Eski Türkçesi	Tat.	Tatar Türkçesi
EUyg.	Eski Uygur Türkçesi	Tel.	Teleüt Türkçesi
Far.	Farsça	Tkm.	Türkmen Türkçesi
GT	Genel Türkçe	Tob.	Tobol Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi	Tof.	Tofa Türkçesi
İng.	İngilizce	Toh. A	Toharca A
Kam.	Kamasça	Toh. B	Toharca B
Kar.	Karay Türkçesi	Trk.	Türkiye Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi	Tuv.	Tuva Türkçesi
Kırım Tat.	Kırım Tatar Türkçesi	Tü.	Türkçe
Kİ	Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk	TZ	Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî'l-Lüğatî't-Türkiyye
KKlp.	Karakalpak Türkçesi	Urm.	Urum Türkçesi
KM	Klasik Moğolca	VB	Volga Bulgar Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi	Yak.	Yakut Türkçesi
Kor.	Korece	Yun.	Yunanca
Krç.-Blk.	Karaçay-Balkar Türkçesi	YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi
KT	Kül Tegin Yazıtı	yy.	yüzyıl

KAYNAKÇA

- AD = [KOŞAY], H. Z., [İŞİTMAN], İ. R. (1932), *Anadilden Derlemeler*, Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- ADAMOVIĆ, M. (1996), "Otča Borča", *Central Asiatic Journal* 40/2, 168-172.
- ADAMS, D. Q. (2013), *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged*, (Leiden Studies in Indo-European 10), Amsterdam-New York: Rodopi.
- AİKİÖ, A. (2002), "New and Old Samoyed Etymologies", *Finnisch-Ugrische Forschungen* 57, 9-57.
- AİKİÖ, A. (2006), "New and Old Samoyed Etymologies (Part 2)", *Finnisch-Ugrische Forschungen* 59, 5-34.
- AL-TURK, G. (2006), *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Luğati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- AMANJOLOV, A. S. (2003), *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı: Mektep
- ANİKİN, A. E. (2000), *Etimologičeskiy Slovar' Russkih Dialektov Sibiri: Zaimstvovaniya iz Ural'skih, Altayskih i Paleoaziatskih Yazıkov*, Moskva-Novosibirsk: Nauka.
- ATALAY, B. (1945), *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- ATANYAZOV, S. (2004), *Türkmen Diliniñ Sözköki (Etimologik) Sözlügi*, Aşgabat: Miras.
- ATS = GÜRİSOY-Naskali, E., DURANLI, M. (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDAROV, G. (1971), *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka*. Nauka: Alma-Ata.
- AYDAROV, G. (1995), *Kültegin Eskertkişi*, Almatı: Ana Tili.
- AYDIN, E. (2012), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- BÁLINT, G. (1876), *Kazáni-Tatár nyelvtanulmányok*, II. füzet. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatalában.
- BEEKES, R. (2010), *Etymological Dictionary of Greek, I-II*, With the assistance of Lucien van Beek, Leiden-Boston: Brill.
- BERTA, Á. (2004), *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadásá*, Szeged: Jate Press.
- BÖHTLINGK, O. (1851), *Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch*, St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- BRS = ÜRAKSİN, Z. G. (Red.) (1996), *Başkırsko-Russkiy Slovar'*, Moskova: Digora.
- CAFEROĞLU, A. (1931), *Abû-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul.
- CHOI, H.-W. (1993), "Contacts of Korean and Turkic in the Early Period", *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 73-78.
- ÇEREMİSOV, K. M. (1951), *Buryat-Mongol'sko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nyh Slovarey.
- ÇRS = SKVORTSOV, M. İ. (1982), *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Russkiy Yazık.
- DANKOFF, R. (1995), *Armenian Loanwords in Turkish*, (Turcologica 21), Wiesbaden: Harrassowitz.
- DD I = *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, Cilt: 1, (1939), İstanbul: Maarif Matbaası.
- DOBRODOMOV, İ. G. (1976), "Zagadoçnaya Parallel': Bur (Bor) Orhonskih Runičeskih Nadpisey i Bor" (< *B"r") «Povesti Vremennih Let»", *Turcologica, K semidesyatiletiju akademika A. N. Kononova*, Leningrad: Nauka, 241-246.
- DOBROVİTS, M. (2001), "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 48, 147-150.
- DS = *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII* (1993), 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DSYaS = BORONKİN, M. S., ALEKSEYEV, M. P., VASİL'YEV, Yu. İ. (1995), *Dialektologičeskiy Slovar' Yazıka Saha (Dopolnitel'nyy Tom)*, Novosibirsk: Nauka.

- DSYaYa = AFANAS'YEV, P. S., BORONKIN, M. S., ALEKSEYEV, M. P. (1976). *Dialektolojiçeskiy Slovar' Yakutskogo Yazıka*, Moskva: Nauka.
- DTS = NADELYAYEV, V. M., NASİLOV, D. M., TENİŞEV, E. R., ŞÇERBAK, A. M. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Nauka.
- EDPT = CLAUSON, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ERDAL, M. (1993), *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*, (Turcologica 13), Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, M. (2004), *A Grammar of Old Turkic*, (Handbook of Oriental Studies, Section Eight, Central Asia, vol. 3), Leiden: Brill.
- ERDAL, M. (2011), "Ongin Yazıtı", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120. Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2011, Bildiriler Kitabı*, (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Ankara: Türk Dil Kurumu, 363-372.
- FEDTOV, M. R. (1996), *Etimolojiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, I-II, Çeboksarı: Nauka.
- GARKAVETS', O. M. (2000), *Urums'kiy Slovník*, Alma-Ata: Baur.
- GEMALMAZ, E. (1978), *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, I-III, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- GENG, Sh., Klimkeit, H.-J., Laut, J. P. (1993), "Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde". Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", *Altorientalische Forschungen* 20/1, 182-234.
- GRMS = BASKAKOV, N. A. (Red.) (1973), *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- GRÖBER, B., Müller, L. (1977-1986), *Vollständiges Wörterverzeichnis zur Nestorchronik*, München: Wilhelm Fink.
- HOUTSMA, M. Th. (1894), *Ein türkisch-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift*, Leiden: E. J. Brill.
- HTS = GÜRSOY-NASKALİ, E., BUTANAYEV, V., İSİNA, A., ŞAHİN, E., ŞAHİN, L., KOÇ, A. (2007), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- JANHUNEN, J. (1977), *Samojedischer Wortschatz: Gemeinsamojedische Etymologien*, Helsinki.
- JOKI, A. J. (1952), *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*, (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 103), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KARJAWBAY, S. (2003), *Orhon Muraları. 1. Kitap. Tarixi - Tanımdıq - Etnografiyalıq ädebiat*. Astana: Kültegin.
- KECSKEMÉTI, I. (1965), "H. Paasonen's tatarisches Dialektwörterverzeichnis", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 66/3, 1-47.
- KONONOV, A. N. (1980), *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad: Nauka.
- KRPS = BASKAKOV, N. A., ZAYONÇOVSKİY, A., ŞAPŞAL, S. M. (1974), *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva: Russkiy Yazık.
- KRS = BASKAKOV, N. A. (Red.) (1958), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- KumRS = BAMMATOV, Z. Z. (Red.) (1969), *Kumksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya İzdatel'stvosu.
- LESSING, F. D. (Ed.) (1995), *Mongolian-English Dictionary*, 3rd reprinting with minor type-corrections, Bloomington: The Mongolia Society.
- MALOV, S. Ye. (1951), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti, Teksti i İssledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

- MOLNÁR, Á., ZIEME, P. (1989), "Ein weiterer uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen* 16/1, 140-152.
- MONASTYRJEV, W. (2006), *Jakutisch. Kleines erklärendes Wörterbuch des Jakutischen (Sacha-Deutsch)*, (Turcologica 68), Wiesbaden: Harrassowitz.
- NADJİR, E. N. (1968), *Uygursko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- NOGORS = BASKAKOV, N. A. (Red.) (1963), *Nogaysko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdateľstvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- NORMAN, J. (2013), *A Comprehensive Manchu-English Dictionary*, With the assistance of Keith Dede and David Prager Branner, Cambridge, Massachusetts-London: Harvard University Asia Center, Harvard University Press.
- NUGTEREN, H. (2011), *Mongolic Phonology and Qinghai-Gansu Languages*, Utrecht: LOT (Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap).
- ORKUN, H. N. (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- OSAWA, T. (2011), "Revisiting the Ongi Inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 93, 147-203.
- OTWF = ERDAL, M. (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ÖLMEZ, M. (2007), *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen, Tuvacanın Sözcüğü, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*, (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica; 72), Wiesbaden: Harrassowitz.
- ÖLMEZ, M. (2013), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, (Yenilenmiş İkinci Baskı), Ankara: BilgeSu.
- ÖZTURAL, Z. (2008), *Der uigurische Manichäismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- PEKACAR, Ç. (2017), "Orta Asya'dan Almanya'ya Esen Rüzgâr: Bora", *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, Çantay: İstanbul, 867-884.
- PEKARSKIY, E. K. (1958-1959), *Slovar' Yakutskogo Yazıka*, I-III, Moskova: Akademiya Nauk SSSR.
- R = RADLOFF, W. (1893-1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Bde. I-IV, Sanktpeterburg: Nauka.
- RADLOFF, W. (1895), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.
- RADLOFF, W. (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, St. Petersburg.
- RAMSTEDT, G. J. (1949), *Studies in Korean Etymology*, (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 95), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RASSADİN, V. İ. (1971), *Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka*, Ulan Ude: Buryatskoye Kniznoye İzdateľstvo.
- RASSADİN, V. İ. (2010), *Soyotica*, Ed. Béla Kempf, (Studia uralo-altaica 48), Szeged.
- RECEBOV, E., MEMMEDOV, Y. (1993), *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakı: Yazıcı.
- RÓNA-TAS, A., BERTA, Á. (2011), *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. I-II, (Turcologica 84), Wiesbaden: Harrassowitz.
- RÓNA-TAS, A., FODOR, S. (1973), *Epigraphica Bulgarica, A Volgai Bolgár-Török Feliratok*, Szeged.
- SCHÖNIG, C. (2000), *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, (Turcologica 47), Wiesbaden: Harrassowitz.
- SCHWARZ, H. G. (1992), *An Uyghur-English Dictionary*, (East Asian research aids & translations v. 3), Washington: Center for East Asian Studies, Western Washington University.
- SEVORTYAN, E. V. (1978), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obščetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Bukvu «B»*, Moskova: Nauka.

- ÜNAL, O. (2019), "Klasik ve Orta Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler I (A-D)", *Journal of Old Turkic Studies* 3/2, 502-615.
- VÁSÁRY, I. (1993), "±sXn and its Related Suffixes. Studies in Turkic Word Formation and Etymology", *Journal of Turcology* 1/1, 113-153.
- YEGOROV, V. G. (1964), *Etimologičeskiy Slovar' Čuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı.
- YUDAHİN, K. K. (1985), *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, 1-2, Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- YUNUSOĞLU, M. K. (2012), *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (1958), *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk, Bulğat al-Muštāq Fi Luğat at-Turk wa-l-Qifzāq, 1-ère partie, Le nom*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ZIEME, P. (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, (Berliner Turfantexte XIII), Berlin: Akademie Verlag.
- ZIEME, P. (1999), "Wie Feuer und Staub", *Studia Etymologica Cracoviensia* 4, 191-194.
- ZIEME, P. (2013), "Das Muschelhorn. Eine chinesisch-altuigurische Erklärung", *Yalın Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, (Ed. Hatice Şirin User, Bülent Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 673-680.